

М. Т. Товкайло

СЛІДАМИ БОЗЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1930—1932 рр.

*«Красота тут взагалі природи: дубові році, бурхлива течія Бога,
прекрасні посіви й висока трава вражали членів експедиції.
Здавалося, що природа тут краще за кавказьку...»*

(Зі щоденника Г. П. Крисіна)

Бозька археологічна експедиція 1930—1932 рр. відкрила новий етап у дослідженні археологічних пам'яток у Середньому Побожжі: було виявлено і досліджено низку різночасових і різнотипових пам'яток, які заставили по-новому поглянути на давню історію цього регіону, здобуто великий масив археологічних матеріалів.

Ключові слова: Бозька археологічна експедиція, дослідження, здобутки, втрати, репресії, персоналії.

Цей нарис присвячений пам'яті цілої плеяди українських дослідників-археологів, що на початку 1930-х рр., працювали у складі Бозької археологічної експедиції. Це були люди, народжені у 1880—1890 роках, які, за висловом Н. Василенко-Полонської, ще до революції вчилися й готувалися до наукової праці, а вступили на науковий шлях уже після революції, натхненні великою ідеєю заснування власної Української держави [Василенко-Полонська, 1962, с. 55—56].

Закінчувався короткий період українського відродження, що настав після першої української революції — відродження мови, літератури, культури, науки, відродження українського життя. Дуже скоро настав морок чергової московської оприччини — посилення терору у різних його проявах, що був головним і постійним методом державного управління від жовтневого перевороту 1917 р. по 1991 р. [Політична..., 2003, с. 203, 207—208; Білокінь, 2008; 1999; 2013; Субтельний, 1993, с. 512—513]. Тоді українська революція зазнала поразки й Україна заплатила за неї дуже дорогу ціну життями мільйонів своїх синів і дочок.

Поряд з економічним, фінансовим, психологічним та іншими видами, застосовувався й

масовий терор, спрямований на пряме й безпосереднє нищення населення, а також терор індивідуальний [Білокінь, 2008, с. 32]. Масовий терор, заснований на принципі класової сегрегації, був головним і наймасштабнішим. Він мав виразний соціальний пафос, тому, як зазначає С. Білокінь, «відповідно до панівного уявлення про класову будову суспільства перекладенню через м'ясорубку репресій підлягало все суспільство в його повному обсязі — клас за класом, одна соціальна група за іншою» [Там само, с. 31, 33]. Стосовно України, то «в усіх випадках йшлося про подолання української національної ідеї, фальшивання органічної культурно-національної традиції та національної культури — заміну органічної структури суспільства на іншу. Це можна було здійснити лише шляхом соціальної революції й витворення нової соціальної спільноти — єдиного совецького народу. Мусимо констатувати, що в цілому своєї богоборчої мети комуністи досягли» [Там само, с. 42].

Ще у 1925 р. розпочався погром українських музеїв, коли звільнили з роботи низку їхніх директорів М. Ф. Біляшівського, М. Я. Рудинського, М. О. Макаренка, Д. Я. Яворницького, В. А. Шугаєвського, В. І. Гошкевича, С. С. Дложевського і кількох його співробітників. Декого з них засудили, давши поки що невеликі строки [Білокінь 2013, с. 447—449].

У 1929—1930 рр. прокотилася чергова хвиля фізичного і психологічного терору, спрямованого проти провідних учених, письменників та інших представників інтелігенції (процес СВУ), яким було завдано страшного удару ВУАН: заарештовано і засуджено двох академіків — С. О. Єфремова, М. Є. Слабченка та кілька сотень наукових співробітників [По-

Бозька археологічна експедиція на Гарді. У першому ряду сидять: В. В. Янушківський, Т. М. Мовчанівський, Ф. А. Козубовський, О. Ф. Лагодівська, І. Н. Луцкевич (?), П. В. Харлампович, Е. М. Вітвицький. Фото 1931 р.

лонська-Василенко, 1993, ч. 1, с. 74; 1962, с. 17; Касьянов, 1992, с. 110—114]. У зв'язку зі справою «СВУ» за ґрати потрапили й кілька директорів та співробітників музеїв [Білокінь 2013, с. 451—452]. Уже в 1930—1931 рр. під цю хвилю репресій потрапили й співробітники Бозької археологічної експедиції.

Ось у такій морально-психологічній атмосфері розпочиналася й тривала робота Бозької експедиції. Доля більшості учасників експедиції була трагічною. Загинули майже всі матеріали їхніх досліджень. Пам'ятаймо ж про них, вони ж бо працювали в ім'я науки і во славу України.

Наші предки називали найбільшу праву притоку Дніпра ласкавим і водночас величним іменем Бог, наділяючи її особливим статусом священної ріки. Смісл цього імені втрачений недбалими нащадками, які перетворили його на банальне — Південний Буг. Хоча ще зовсім недавно, у тридцятих роках минулого століття, офіційно вживалося справжнє ім'я ріки — Бог.

Чи не найкращими, наймальовничішими місцями на всьому середньому Бозі є ділянка ріки поміж Первомайськом та Вознесенськом Миколаївської області — Гранітно-Степове Побожжя. Ріка Бог, долаючи гранітні перепони — залишки прадавніх архейських гір Українського кристалічного щита, утворює тут глибокий і

вузький каньйон з крутими скелястими берегами, по ложу якого серед гранітних брил бурлить і піниться вода. Це одна з найстаріших ділянок суші в Європі, яка протягом останніх кількох десятків мільйонів рр. не затоплювалася морем. Тому на цій території, сформувався унікальний склад рослинного світу з великою кількістю реліктових типів та ендеміків, багато з яких внесено до Червоної книги. Внаслідок суцільного розорювання прилеглих земель, каньйон Богу став останнім притулком і для більшості видів диких тварин.

Однак, Гранітно-Степове Побожжя — це не лише видатна пам'ятка природи. Тут, на берегах священної ріки та численних островах, зосереджено значну кількість поселень та могильників доби палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзи, раннього залізного віку та нового часу. Тим часом, до початку 1930-х рр. цей район на археологічній карті України залишався фактично білою плямою.

Матеріали експедиції в районі Побожжя були підготовлені групою вчених Одеської філії ВУНАС, куди входили й С. С. Дложевський та Ф. О. Петрунь [Циганкова, 2006, с. 15]. 19 квітня 1929 р. Одеський краєвий інспектор по охороні пам'яток матеріальної культури професор С. С. Дложевський надіслав до Управління науковими установами НКО УСРР та

Члени Бозької експедиції на базі (хутір Скроцької у Паланковій балці). Зліва направо: Е. М. Вітвицький, В. В. Янушківський, Т. М. Мовчанівський, О. Ф. Лагодовська, І. Н. Луцкевич, Ф. А. Козубовський, Г. П. Крисін, П. В. Харлампович. Фото 1931 р.

ВУАКу доповідну записку про організацію археологічного дослідження району будівництва Бозької центральної електричної гідроелектростанції, в якій порушує клопотання про виділення ресурсів для систематичного обслідування бозької долини поміж Первомайськом та Вознесенськом [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 262, арк. 1, 3—6]. Ріка протікає тут поміж гранітними берегами, що утворюють дуже стрімкий, різко окреслений каньйон. Спадання води на цій ділянці р. Бога дорівнює 52,6 м. Греблю електростанції, завдовжки 353 м і підпором води у 60,77 м, передбачалося збудувати біля Лефтерового млина [Козубовський, 1933, табл. 23, б], що на 2 км вище с. Бугівського (тепер с. Бузьке Арбузинського р-ну Миколаївської області). Такий підпір води повинен був перекрити всі пороги аж до м. Первомайська, всю бозьку долину з устями балок і допливів Богу (Романової, Карабельної, Великого Ташлика). Розглядався й інший проект з двома греблями, з яких одна лишається біля Лефтерового млина з підпором води у 19 м; іншу мали збудувати на порогах вище Костянтинівки проти сучасно-

го с. Мар'ївка з підпором води у 32 м [Там само, с. 3, 9]. При підготовці цього плану були опрацьовані наявні тоді відомості про археологічні пам'ятки, зібрані описи та мапи досліджуваного регіону. Пізніше ці матеріали були подані Ф. А. Козубовським в опублікованому звіті експедиції [Козубовський, 1933].

ВУАК підтримав створення такої експедиції й запропонував С. С. Дложевському її очолити [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 262, арк. 9, 14, 15, 17]. Цю кандидатуру підтримало й Управління науки НКО [Там само, арк. 16, 17], але С. С. Дложевський відмовився, пославшись на поганий стан здоров'я [Там само, арк. 18]. Тоді вибір упав на Федора Андрійовича Козубовського (1895—1938), який тоді проживав в Одесі, працював директором Одеської міської публічної бібліотеки, керуючим обласного архівного управління і водночас навчався в аспірантурі ОДІАМ, був членом археологічної секції ОКК при ВУАН [Там само, арк. 19; Солодова, 2009, с. 169—172]. Мабуть не останню роль у цьому призначенні відіграло те, що Ф. А. Козубовський був членом партії.

Члени Бозької експедиції на базі (хутір Скроцької у Паланковій балці). Верхній ряд (зліва направо): І. Н. Луцкевич, Ф. А. Козубовський, Т. М. Мовчанівський, П. В. Харлампович; нижній ряд (зліва направо): О. Ф. Лагодовська, Е. М. Вітвицький, Г. П. Крисін, В. В. Янушківський. Фото 1931 р.

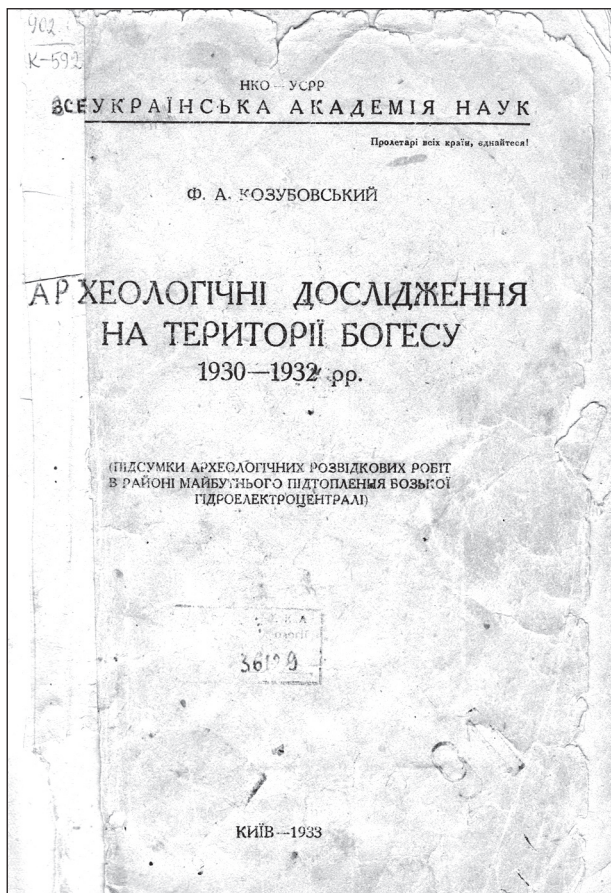

Серед учасників Ольвійської експедиції 1929 р.: у першому ряду сидять (зліва направо): Е. Г. Оксман (другий), Г. П. Крисін (шостий), С. С. Дложевський (восьмий), М. Ф. Болтенко (десятий); у третьому ряду стоять: Т. Ю. Теохаріді (восьмий), Т. М. Мовчанівський (дев'ятий)

Бозька археологічна експедиція була створена за ухвалою НКО у 1930 р. [Козубовський, 1933, с. 3]. Утворення експедиції підтримали ряд установ та організацій, а саме: Одеська комісія краєзнавства, Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, Одеський археологічний музей, Миколаївський археологічний музей, Первомайський музей, ВУАК, науково-дослідний Інститут водного господарства [Там само, с. 18]. До складу експедиції у 1930 р. також увійшли: Михайло Федорович Болтенко (1888—1959), член наукової ради експедиції, керівник комбінату надчорноморських археологічних експедицій, заступник директора ОДІАМ, член Берлінської АН, дійсний член Німецького археологічного товариства (Одеса) [Савченко, 2009, с. 59—60]; Тодось (Феодосій) Миколайович Мовчанівський (1899—1938), археолог, музейний працівник, керівник Райковецької археологічної експедиції (Бердичів) [Нестуля, 1991а, с. 209—215]; Павло Васильович Харлампович (1884—?), член наукової ради експедиції, директор Первомайського музею, співпрацюючи з ОФ ВУНАС, він також досліджував татарську культурну спадщину (Первомайськ) [Циганкова, 2006, с. 15]; Георгій (Юрій) Петрович Крисін, член наукової ради експедиції, краєвий інспектор охорони пам'яток культури (Одеса); Олена Федорівна Лагодовська (1899—1958), член наукової ради експедиції, співробітник ОДІАМ, член ОКК ВУАН (Одеса) [Левченко,

2009а, с. 193—195]; Василь Васильович Дубровський (1897—1966), сходознавець, тюрколог, заступник голови Українського комітету охорони пам'яток культури (Харків) [Кочубей, 2011, с. 5—37]; Федір Остапович (Євстафійович) Петрунь (1894—1963), історик, географ, сходознавець, працівник Наукової бібліотеки Одеського університету, неодмінний вчений секретар ОФ ВУНАС, член ОКК ВУАН, член Одеського наукового товариства при ВУАН (Одеса) [Музичко, 2009, с. 300—302]; Емануїл Григорович Оксман (1899—1961), археолог, мистецтвознавець, історик літератури, науковий співробітник ОДІАМ та працівник Одеської публічної бібліотеки, протягом 1920-х рр. брав участь у роботі етнографічно-лінгвістичної секції ОКК при ВУАН, тюркської комісії ОФ ВУНАС, філії наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, Українського наукового бібліографічного товариства (Одеса) [Левченко, 2009б, с. 268—271]; Теохарій (Феохара) Георгійович (Юрійович) Теохаріді (Феохаріді) (1889—1938), історик, археолог, секретар ОКК при ВУАН, дійсний член історико-етнологічного відділу ВУНАС, спеціаліст у галузі тюркського мовознавства, у 1930 р. — аспірант ОДІАМ (Одеса) [Левченко, 2009в, с. 294—295]; Віктор Кирилович Гончаров (1909—1987), кресляр, археолог (Бердичів); Б. В. Куткін, фотограф (Бердичів).

Дослідження повинні були тривати до моменту підтоплення річкової долини і пуску в

Обкладинка книги Ф. А. Козубовського «Археологічні дослідження на території Богесу 1930—1932 рр.»

дію електростанції. Отже, на експедицію покладалося відповідальне завдання дослідити ті земельні простори, які протягом найкоротшого часу мали радикально змінити свій вигляд [Козубовський, 1933, с. 17].

За основним планом передбачалося організувати роботу експедиції в три етапи: 1) рекогносціювання району; 2) розвідкові роботи в місцях виявлення пам'яток; 3) широко розгорнуті дослідження найголовніших пам'яток. У 1930 р. планувалося провести лише глибоке археологічне рекогносціювання-розвідку в районі майбутнього підтоплення від Первомайська до Кременчука, почати розкопки городища Ак-Мечет та провести розвідкові розкопки виявленої Первомайським музеєм неолітичної стації на р. Чорний Ташлик. Для проведення цих робіт Укрнаука НКО асигнувала 2500 крб. Ще 2000 крб. виділив Первомайський ОВК, з умовою, що експедиція, науково опрацювавши та використавши здобуті матеріали для звітних виставок, передасть їх до Первомайського музею. Всебічну допомогу в організації ночівлі, забезпеченні експедиції реманентом, інструментами та спорядженням надали первомайські організації та військові частини.

Для складання робочого плану експедиції та встановлення зав'язків з місцевими органами влади та військовими частинами група

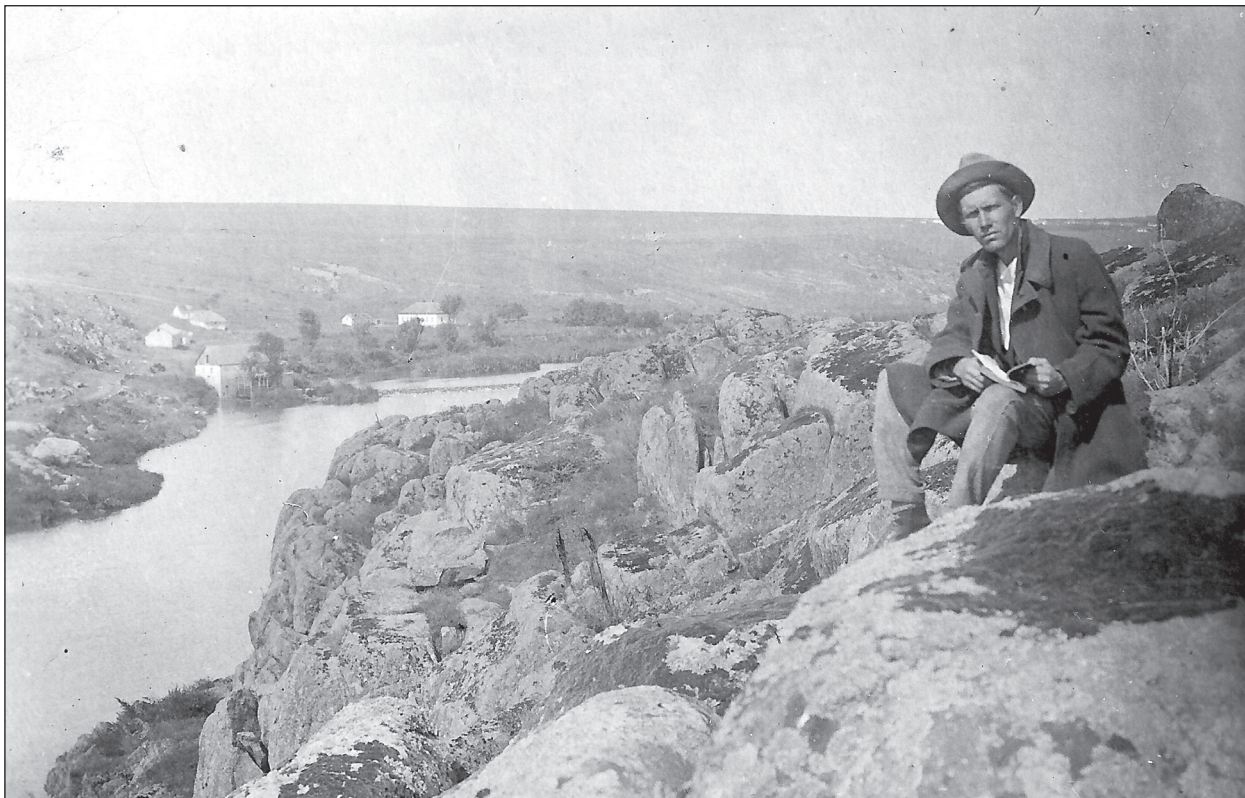
Ф. А. Козубовський

у складі Ф. А. Козубовського, Ф. О. Петруня та П. В. Харламповича здійснила з 16 по 22 травня 1930 р. попередню археологічну подорож у район проведення робіт [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 262, арк. 22—23]. Базою експедиції став спочатку Первомайський музей.

Свої дослідження експедиція розпочала 16 червня 1930 р. з огляду неолітичного поселення на р. Чорний Ташлик (Чорноташлицька стація) біля х. Калмазова, відкритого П. В. Харламповичем у 1928 р. [Харлампович, 1930] та місцевості навколо нього. Втім, розкопки цього поселення було відкладено до закінчення робіт на Бозі. Такі розкопки поселення та розвідки його околиць було проведено під керівництвом П. В. Харламповича пізніше.

Уже 18 червня експедиція розпочала розвідку обох берегів Бога. Для цього було створено дві розвідувальні партії: правобережну та лівобережну. Першу очолив Т. М. Мовчанівський. На чолі другої групи став Г. П. Крисін. До складу загонів увійшли П. В. Харлампович, Ф. О. Петрунь, В. К. Гончаров, Е. Г. Оксман, П. В. Куткін, Т. Ю. Теохариді. Ф. А. Козубовський здійснював загальне керівництво, беручи участь у роботі тієї чи іншої групи. Обидва загоны корегували свої маршрути й при потребі могли об'єднувати зусилля, спільно працюючи на одних і тих же об'єктах, чи направляти окремих співробітників для підсилення того чи іншого загону.

Крім виявлення і фіксації археологічних пам'яток шляхом зборів матеріалів, штилюванням та шурфуванням, а при потребі й попереднім розкопуванням культурних шарів, загонам було поставлено завдання збирання мінералогічних зразків геологічних порід та записування фольклорних матеріалів від місцевої людності про культурні й географічні назви місцевості, перевіряючи зібрані відомості докладним рекогносціюванням. На маршрутах

Т. М. Мовчанівський над р. Богом. Фото 1931 р.

обидві групи застосували систему «лішого обстеження за трьома основними маршрутно-«візитаційними» лініями, що їх визначав самий рельєф узбережжя» [Козубовський, 1933, с. 23], оглядаючи берегові кручі, балки, яри, надрічкові плато й острови. Оглядали також печери, навіси, гроти, розщілини у скелях, шукаючи там слідів мешкання людей.

З 18 червня по 6 липня правобережна група пройшла маршрутом від південної околиці Первомайська до р. Бакшали, зупиняючись в окремих пунктах на поглиблену розвідку способом шурфування чи розвідкові розкопки. Найдовше такі розкопки тривали на Гарді. За цей час група відкрила низку різночасових і різнокультурних пам'яток біля таких населених пунктів: Голта (тепер — правобережна частина м. Первомайськ), с. Грушівка (скеля Пугач та балка Дубова), с. Карабельна (тепер — с. Іванівка Первомайського р-ну), хутори Кинь-Грусть та Львів (тепер — с. Львів Первомайського р-ну), х. Фонталь (не існує), х. Куйбишів (не існує), с. Швирня (тепер — с. Мар'ївка Доманівського р-ну) та с. Богданівка (пункти на східній околиці села та в околицях урочища Гард).

Лівобережна група свій маршрут від Первомайська до р. Сухого Ташлика пододала за час по 30 червня. Археологічні пам'ятки було відкрито в с. Мигія (Компанійська скеля та балка Малий Ташлик), в усгі та в долині р. Карабельної (тепер — р. Корабельна), с. Костянтинівка (балки Клепана та Паланкова, скеля Пугач, острови Гардовий (тепер — Клепаний) та Кри-

вий (тепер — Великий). Найбільше уваги група приділила розвідкам Паланкової балки та її околиць, одночасно допомагаючи третій групі.

Третя група, якою керувала О. Ф. Лагодівська, з 23 червня по 1 липня 1930 р. провела розкопки двох могил (курганів) біля с. Костянтинівки. База експедиції у цей час розміщала у с. Костянтинівці.

По закінченню робіт в Паланковій балці, 1 липня база експедиції та друга група у складі: Г. П. Крисін, Ф. А. Козубовський та Т. Ю. Тохаріди переїхали спочатку в с. Акмечетку (тепер — с. Прибужжя Доманівського р-ну), а згодом і в х. Незаможник (тепер — с. Жовтневе Доманівського р-ну), де вже 2 липня провела розвідки, в результаті яких виявила залишки старої мечеті, що залишилася від колишнього татарського поселення Ак-Мечет. Розвідкові розкопки, якими керував Г. П. Крисін, тривали тут з 3 по 13 липня. З 5 липня до цієї групи долучився В. В. Дубровський [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 327/24].

Тим часом третій загін у складі О. Ф. Лагодівської та Ф. О. Петруня, закінчивши розкопки могил біля с. Костянтинівки, протягом 3 днів провів розвідку по маршруту Костянтинівка — Ак-Мечет [Козубовський, 1933, с. 42, 43] і вже 7 липня приступив до розвідок в околицях х. Незаможник. Того ж дня до розвідок біля х. Незаможник долучилася й перша група (Т. М. Мовчанівський, П. В. Харламович та В. К. Гончаров). Далі протягом кількох наступних днів на території х. Незаможник О. Ф. Ла-

В. В. Дубровський

годовська розкопала два поховання «покорчених і пофарбованих кістяків». Тоді ж було проведено розвідки в околицях Ак-Мечету та узбережжя р. Бакшали від її устя до с. Анетівки [Там само, с. 45—46].

Усі археологічні матеріали з розкопок і розвідок експедиції 1930 р. загинули. Якись матеріали із своїх досліджень, разом з графічним і фотоматеріалом експедиція подала на звітну виставку в Одесі, яку згодом було перевезено на Всеукраїнську археологічну виставку ВУАН [Козубовський, 1933, с. 46]. Остання відбулася у серпні—вересні 1931 р. на території музейного містечка [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 380, арк. 33—34]. Згідно угоди з Первомайським окружним виконкомом, експедиція, після наукового опрацювання матеріалів та використання для звітних виставок, зобов'язувалась передати їх до Первомайського музею [Козубовський, 1933, с. 19]. Імовірно, після виставок вони й були передані Первомайському музеєві. Подальша доля цих матеріалів невідома. В. М. Даниленко та І. Т. Черняков вважали, що ці матеріали загинули під час Другої світової війни [Даниленко 1969, с. 134, 140; Черняков 1981, с. 35, прим. 2]. Хоча вони могли бути знищені й раніше, в середині 1930-х рр. під час погромів українських музеїв комуністами. У м. Первомайську мені доводилося чути й третю версію, за якою нібито перед захопленням міста німцями співробітники Первомайського музею закопали археологічні колекції у музейному дворі, але коли у 1944 р. знову прийшла Червона армія, то не змогли знайти ці колекції, бо не виявилися тих людей, які знали місце схованки.

І все ж у Науковому архіві Інституту археології збереглися польові щоденники керівників груп Т. М. Мовчанівського і Г. П. Крисіна та щоденник В. В. Дубровського про розкопки Ак-Мечету [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 327/24], кілька польових креслень з загальними пла-

нами та одна скляна платівка з негативами відбитків матеріалів з розкопок Гарду 1930 р., карти та деякі фотографії. Тут же зберігається й не опублікована стаття О. Ф. Лагодовської «Погребения со скорченными костяками по Среднему Бугу», у якій подано деякі матеріали з досліджених нею двох могил біля с. Костянтинівки, два поховання «покорчених і пофарбованих кістяків» з х. Незаможник та поховання з початих, але незакінчених, розкопок могил над балкою Сухий Ташлик [НА ІА НАНУ, ф. 15, спр. 22]. Ця ж стаття О. Ф. Лагодовської, а також щоденники О. Ф. Лагодовської про розкопки в с. Костянтинівці та Т. Ю. Теохаріди про розкопки біля балки Сухий Ташлик, креслення, фотографії та план могильника біля с. Костянтинівки, укладений П. В. Харламповичем та Т. Ю. Теохаріди, зберігаються в Науковому архіві Одеського археологічного музею [Черняков, 1981, с. 35—36, прим. 2—4]. Вивчивши ці документи, І. Т. Черняков здійснив їх повну публікацію [Там само, с. 22—36].

Уже перший рік робіт Бозької експедиції став справжнім науковим відкриттям: було виявлено низку різночасових і різнотипових пам'яток, які заставили по-новому поглянути на давню історію Степового Побужжя. Не зважаючи на фінансові труднощі, експедиція справилася з поставленими завданнями. Відкривалися добрі перспективи на поглиблені дослідження відкритих пам'яток.

Тим часом, набирав обертів розкручений окупаційною владою маховик репресій. Восени 1930 р. влада розпочала процес ліквідації Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, у ході якого 22 жовтня 1930 р. арештували Е. Г. Оксмана. Його звинуватили в антирадянській пропаганді і вже 18 лютого 1931 р. засудили на 10 рр. концтаборів [Урсу, Музичко, 2013, с. 112; Левченко, 2009б, с. 269]. 16 лютого 1931 р. заарештували й Ф. О. Петруня і, нібито, протримавши в тюрмі трохи більше року, 5 березня 1932 р. звільнили [Урсу, Музичко, 2013, с. 112]. Однак, у тому ж 1932 р. за сфабрикованою справою «офіцерської контрреволюційної організації» Ф. О. Петрунь був засуджений і засланий на Соловецькі острови. Після звільнення у 1937 р. йому вдалося повернутися в Одесу, де він до кінця життя працював на геолого-географічному факультеті Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова [Свтухов, Філенко, Пирогова, 2005, с. 142].

У 1931 р. експедиція продовжила розвідки й розкопки на Бозі. Однак, виділена для цього сума коштів у 3 тис. крб. не забезпечувала й половини робіт, намічених за планом експедиції, тому керівнику експедиції знову довелося звертатися з клопотанням до Первомайського музею й РВК про дотацію. Але й отримавши цю дотацію в сумі 1,5 тис. крб., експедиції довелося переробляти плани, скорочувати терміни та обсяг робіт, вибирати найважливіші об'єкти тощо. Наприклад,

Т. М. Мовчанівський та В. В. Дубровський (?) на розкопках Ак-Мечету. Фото 1930 р.

терміни робіт замість 50 днів, довелося скоротити до 22 днів [Козубовський, 1933, с. 47—48].

Зі старого складу експедиції в новому сезоні залишилися працювати Ф. А. Козубовський, Г. П. Крисін, Т. М. Мовчанівський, П. В. Харлампович та О. Ф. Лагодовська. Замість вибухих, до роботи в експедиції було залучено харківського археолога, співробітника Харківського археологічного музею І. М. Луцкевича, білоруського археолога К. М. Полікарповича, топографа-кресляра В. В. Янушківського та фотографа Е. М. Вітвицького, обоє з Одеси [Там само, с. 47].

Насамперед експедиція провела поглиблені дослідження на скелі Кременчук, у яких були задіяні О. Ф. Лагодовська, Г. П. Крисін, Т. М. Мовчанівський, П. В. Харлампович та І. М. Луцкевич [Там само, с. 48—54]. І. М. Луцкевич також обстежив катакомбні поховання в с. Олександрівка [Там само, с. 54—55]. Повторно були проведені розвідки на Бакшалі та на ділянці Кременчук — Гарді, якими виявлено нові поселенські пам'ятки в усті р. Бакшали, селах Анетівці та Виноградному Саду, а також родовище кременю на лівому березі Бакшали біля тепер не існуючого Ленінового хутора [Там само, с. 55—56]. Також Т. М. Мовчанівський та І. М. Луцкевич продовжили розвідки і розкопки на Гарді [Там само, с. 56—60]. Одночасно з цим продовжено дослідження у Паланковій балці. Тут же, на хуторі Скроцької якийсь час містилася база експедиції.

Крім того, за участі К. М. Полікарповича та П. В. Харламповича було проведено розвідки берегів Бога від м. Первомайськ до с. Семенки Немирівського р-ну, в результаті яких було виявлено два поселення доби неоліту—енеоліту біля с. Сабатинівки (Мельничне поле та Жовтякова круча) й пізньопалеолітичну стоянку біля с. Семенків [Там само, с. 61—71, табл. 42, 43].

Матеріалам з розкопок 1931 р. пощастило більше. Дивом уціліла колекція матеріалів з розкопок на Гарді, що зберігається в Національному музеї історії України. У фондах цього ж музею збереглася й частина колекції з пізньопалеолітичної стоянки Анетівка [Станко, Григор'єва, Швайко, 1989, с. 6], матеріали якої були опубліковані Ф. А. Козубовським [Козубовський, 1935]. Також в Одеському археологічному музеї збереглася частина знахідок з розкопок на скелі Кременчук, що були опубліковані через 26 років [Яровая, 1957, с. 55—67]. Решта матеріалів з розкопок 1931 р., як і креслення, фотографії, тощо — втрачені. Мабуть вони також були передані до Первомайського музею, як цього вимагала угода з Первомайським РВК [Козубовський, 1933, с. 48].

Продовження археологічних досліджень на Бозі планувалося і в наступних 1932, 1933 і, навіть, 1934 рр. [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 372, арк. 6; спр. 450, арк. 11; Козубовський, 1933, с. 47], але цим планам не судилося здійснитися, бо фінансування експедиції було фактично припинено. Зокрема, у 1932 р. планува-

О. Ф. Петрунь

лося продовження розкопок Чорноташлицької стації, для проведення яких П. В. Харлампович у тому ж році отримав Відкритого листа [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 419, арк. 15]. Ймовірно, такі розкопки відбулися за кошти Первомайського музею, але ні самих матеріалів, ні польової документації не знайдено. Непрямим підтвердженням цього є помітка редактора на берегах машинопису статті, написаної П. В. Харламповичем ще в 1931 р., «Неолітична стація «Миколина Брояка» на річці Чорний Ташлик», у якій редактор звертається до автора з проханням доповнити текст матеріалом 1932 р. і відповідно переробити цю статтю для збірника «Богесу» [Товкайло, 2007, с. 222] та опублікований Ф. А. Козубовським схематичний план розкопів на стоянці, на якому, поруч з розкопом 1930 р., позначено й «ділянку 1932 р.» [Козубовський, 1933, табл. 2]. Також у вересні 1932 р. П. В. Харламповичу та Т. М. Мовчанівському вдалося провести за кошти Первомайського музею розвідкові розкопки Жовтякової кручі, що в с. Сабатинівка й дослідити площу у 100 кв.м [Там само, с. 71—87, табл. 30—41, 44].

За результатами досліджень археологічної експедиції НКО на території Богесу між містами Первомайськом та Вознесенськом на 1931 р. готувався збірник статей. Зокрема, до цього збірника уже 5 березня 1931 р. П. В. Харлампович написав статтю «Неолітична стація «Миколина Брояка» на річці Чорний Ташлик» [Харлампович, 2007], машинопис якої зберігається в науковому архіві Інституту археології [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 574]. З тексту цієї статті та поміток на її полях дізнаємося, що статті до збірника готували й інші співробітники експедиції, зокрема, Т. М. Мовчанівський мав подати статтю «Правим берегом р. Богу».

У травні цього ж року Ф. А. Козубовський надсилав до редакції журналу «Хроніка археології та мистецтва» рукопис звіту про дослідження Бозької археологічної експедиції 1930 р. для вміщення його як статтю в черговому числі журналу, подача до друку якого спочатку планувалася на 1931 р. [НА ІА НАНУ, ф. 59,

оп. 1, спр. 406, арк. 2, 3], однак у 1931 р. вийшло друком лише 3 число журналу та здано до друку 4—5 числа журналу [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 380, арк. 8]. Тому підготовку шостого і наступних 7, 8 і 9 чисел «Хроніки» ВУАК планував здійснити уже в 1932 р. [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 372, арк. 11]. У грудні 1931 р. Ф. А. Козубовський відкликає свій рукопис з метою внесення до нього ряду корінних редакційних змін [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 373, арк. 27]. Надсилаючи рукопис, редакція журналу просить автора повернути його «...в найближчому часі тому, що ця стаття іде у 6 числі «Хроніки археології та мистецтва», яке буде швидко передано до друку» [Там само, арк. 28]. У січні 1932 р. Ф. А. Козубовський знову надсилає рукопис з проханням вмістити це звітлення як хроніку, зробивши на свій розсуд скорочення тексту [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 421, арк. 3]. Отже ця замітка мала бути надрукована у 6 числі журналу [Там само, арк. 5], але в березні 1932 р. Ф. А. Козубовський просить редакцію журналу ще раз повернути його статтю з метою доповнення та внесення змін [Там само, арк. 7]. У квітні того ж року редакція «Хроніки» повертає Козубовському його статтю «Археологічні дослідження на середньому Бозі в районі будівництва Богесу» [Там само, арк. 9].

Тим часом, видання Бозького збірника у 1931 р. також затрималося через різні організаційні перешкоди, а головне через брак паперу. У жовтні 1932 р. ВУАК повідомляє видавництво ВУАН, що в 1933 р. він має намір подати до друку низку праць, у тому числі й збірник «Дослідження Богесу» [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 460, арк. 38]. Тоді ж Ф. А. Козубовський у листі до членів Бозької археологічної експедиції О. Ф. Лагодовської, Т. М. Мовчанівського, П. В. Харламповича, К. М. Полікарповича та Г. П. Крисіна повідомляє, що «В даний момент справа з випуском 1 числа «збірника» покращала тим, що його друкування внесено у видавничий план УАН (вид. ВУАК'у). Передання до друкарні остаточно зредагованого та належними інстанціями погодженого тексту збірника повинне бути не пізніше 5—10 лютого 1933 р.» [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 109/34, арк. 25]. Тому він звертається з проханням до авторів збірника не затримувати остаточної обробки статей та надіслати йому не пізніше 25 грудня [Там само]. Сам Ф. А. Козубовський готував до збірника статтю: «Середнє Побужжя та його найдавніші суспільства (підсумки робіт Бугської археологічної експедиції НКО 1930—1931 рр.)» [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 372, арк. 6]. Однак станом на лютий 1933 р. статті до збірника так і не були зібрані, тому в черговому листі до авторів Бозького збірника від 22 лютого 1933 р. Ф. А. Козубовський повідомляє: «Всі терміни для подання матеріалів Бозького збірника минули. Видавництво ВУАН знімає наш збірник

і заміщає іншою роботою». У цьому ж листі Ф. А. Козубовський також повідомляє, що на вимогу НКО він змушений подати до друку попередній звіт про роботу експедиції разом із матеріалами» [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 450, арк. 22]. У 1933 р. він подав до друку звіт експедиції «Археологічні дослідження на території Богесу» і в тому ж році він був надрукований [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 493а, арк. 9; Козубовський, 1933].

Чому порушувалися виробничі і видавничі плани ВУАКу, чому Ф. А. Козубовський кілька разів відкликав із журналу «Хроніка археології та мистецтва» своє коротке повідомлення, чому так і не було видано важливого з наукового погляду Богесівського збірника? Чому була перервана успішна робота Богесівської експедиції, що відкрила новий етап у дослідженні археологічних пам'яток у Побожжі? Без відповідей на ці питання неможливо зрозуміти причини кризового стану в археологічній науці. Певна річ, для цього треба розглянути й загальну ситуацію, що склалася в Академії наук на початок 1930-х рр.

У наступі радянської влади на інтелектуальну еліту головного удару було завдано Всеукраїнській академії наук. Від літа 1930 р. розпочалася компанія «чисток» апарату ВУАН, під час яких відібрані співробітники Академії (а таких за даними Н. Полонської-Василенко було від 120 до 150 чоловік) повинні були привселюдно каятися у всіх своїх «гріхах» — визнати свої ідеологічні, методологічні, політичні помилки, помилки своїх керівників, а також відповідати за «гріхи» своїх родичів. Більшість із тих, хто пройшов цю процедуру публічних допитів не лише втратили роботу, а закінчили своє життя в таборах. Арешти та заслання супроводжувалися реорганізацією діяльності академії, спрямованою на обмеження самостійності, масовим введенням до її складу академіків-комуністів, які, зрештою, перебрали на себе керівництво у ВУАН [Полонська-Василенко, 1993, ч. 1, с. 102—107; 1993, ч. 2, с. 9—29; 1962, с. 21—27; Касьянов, 1992, с. 110—115; Історія, 2000, с. 193]. Фактично розгорнулося полювання за «націоналістами, шкідниками, шпигунами» і т. д. в академічних установах, в ході якого, за даними Г. Касьянова, було виявлено 248 ворогів. Внаслідок «чистки» був паралізований весь гуманітарний соціально-економічний відділ ВУАН, при цьому основного удару зазнали залишки старої інтелігенції, які вціліли від попередніх спалахів «класової боротьби» [Касьянов, 1992, с. 154—155].

«Велика чистка» стосувалася й фахівців різних галузей господарства, держустанов тощо. Наприклад за Наркомосвіти, яка у 1930 та 1931 рр. фінансувала дослідження Бозької експедиції, протягом 1933 р. «вичистили» близько 200 «націоналістів і ворожих елементів» [Там само, 1992, с. 152].

О. Ф. Лагодовська

Уже саме звільнення з Академії наук було для співробітників страшною карою, бо в більшості випадків вони отримували «вовчий паспорт», з яким не могли влаштуватись на іншу роботу не лише в Києві, а й узагалі в Україні [Полонська-Василенко, 1993, ч. 2, с. 70; Касьянов, 1992, с. 152].

Певна річ, ці катастрофічні для Академії наук події не могли оминати й ВУАКу. Ідеологічна боротьба проти старих членів Археологічного комітету розгорнулася уже в 1931 р. Зокрема, у звіті про роботу ВУАКу за цей рік зазначалося, що стара структура уже не відповідає *«завданням науки на сучасному етапі соціалістичного будівництва. Колосальне будівництво поставило потребу взяти як найактивнішу участь в польовій дослідчій роботі, пов'язаній з цим будівництвом... Боротьба на ідеологічному фронті проти спадщини буржуазної науки загострила потребу методологічно переорієнтуватись на засадах марксо-ленінської науки. Ці завдання висунули перед ВУАКом проблему кадрів. Задовольнити ці потреби при старій структурі ВУАКу і напрямках роботи було надзвичайно важко. Відсутність єдиного плану для всіх археологічних установ, наявність «мертвих членів», формалізм, еkleктизм та інші методи старої буржуазної науки, мала розробка методологічних питань та інше — це хиби, які довелося визначити у роботі ВУАКу. Вони відбилися в тих чи інших формах і висунули потребу його реорганізації»* [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 380, арк. 2]. До цього слід додати, що із запланованих на 1931 р. коштів у сумі 5500 крб., надійшло всього 900, а на експедиції не отримано нічого [Там само, арк. 8].

У 1932 р. критика «буржуазних методів» дослідження досягла апогею. Судячи з тогочасних документів Археологічної комісії [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 429], вся робота ВУАКу за 1932 р. фактично звелася до критики й са-

В. К. Гончаров

мокритики діяльності ВУАКу в попередньому році, виробленню і затвердженню засад реорганізації ВУАКу та визначення його місця в боротьбі «за чистоту марксо-ленінської теорії», «обговорення листа генерального секретаря ВКП(б) тов. Сталіна... і наступна за цим внутрішня критична робота», «концентрації нових сил, зокрема, марксістських, навкруги ВУАК для праці на нових засадах». Яку магічну силу мав «історичний» лист генсека і що означала критика по-сталінськи можна судити за текстом «критичного огляду роботи ВУАКу» тодішнього вченого секретаря Археологічного комітету П. Курінного, в якому ВУАК звинувачено у політичних і методологічних «гріхах» як то: небажання археологів переозброюватися й оволодівати марксо-ленінською наукою, політичне шкідництво, політичне емігрантство, наклепи на радянську владу, служіння класово ворожій буржуазії, троцькізм, націоналізм, гнилий лібералізм, естетизм, формалізм, техніцизм та інші ізми, при цьому називалися конкретні прізвиська [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 447, арк. 22—27; спр. 429, арк. 3]. Після цього обрані особи, а таких було п'ятеро, в тому числі й сам П. Курінний, повинні були привселюдно каятися [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 447, арк. 28—29; спр. 429, арк. 3].

У такій морально-психологічній атмосфері пройшов 1932 р. За вже напрацьованою комуністами схемою, далі мали йти «орґвисновки» і цього не могли не розуміти працівники Археологічної комісії. М. О. Міллер, український археолог, якому вдалося пізніше емігрувати за кордон, подає відомості про організовану в травні 1932 р. на пленумі ДАІМК у Ленінграді виставку археологічної літератури за групами авторів, об'єднаних своєю ідеологією. «Над кожною групою літератури висів плакат, що визначав цю ідеологію: «товзучий емпіризм», «речезнавство», «порожній формалізм» та ін.

Над працями М. Рудинського, М. Макаренка та інших українських археологів висів плакат «буржуазний націоналізм». Тоді на пленумі його учасники зрозуміли, що доля цих археологів вже передрішена» [Міллер, 1962, с. 115].

А поки що рік закінчився цілковитою реорганізацією ВУАКу «у вищій академічній заклад по дослідженню матеріальної культури», щоправда, ще під старою назвою. У комісії відібрали помешкання, більше як на 50 % оновили склад та керівництво ВУАКу — обрали 42 нових членів (серед них співробітники Бозької експедиції — Т. М. Мовчанівський, П. В. Харлампович, К. М. Полікарпович, О. Ф. Лагодовська), а Ф. А. Козубовського призначили на посаду заступника голови ВУАКу [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 429, арк. 2, 4]. 1932 рік у житті ВУАКу був виключним і щодо матеріальних труднощів. Через «неприпустиму непорядкованість академічної бухгалтерії» він недоотримав навіть тих мізерних коштів, що були асигновані на операційні видатки, внаслідок чого неоплаченими залишилися рахунки 1931 р. Жодних експедиційних коштів ВУАК цього року не одержав, тому самостійних польових робіт не організував, беручи лише участь в експедиціях Сектору науки ВУАН, а тому незакінченими за планом цього року залишилося ряд тем, у тому числі й «Бугес». Невиконаним виявився й видавничий план: з великими труднощами вийшов друком розпочатий ще у 1927 р. перший том «Записок», але здані до друку раніше числа 4 та 5 «Хроніки» так і не були надруковані [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 429, арк. 2—4]. У результаті цих трагічних перетворень ВУАК «зрушив з старих академічних буржуазних позицій в своїй дослідчій роботі і твердо йде під уважним проводом партії до мети — стати бойовим закладом координації марксо-ленінського дослідження критичної історії матеріального виробництва та техніки» [Там само, арк. 4].

Однак, на цьому реорганізація ВУАКу не закінчилася: його було ліквідовано, а замість нього у квітні 1933 р. створено Секцію історії матеріальної культури (СІМК), куди крім ВУАКу увійшли Етнографічна комісія, Кабінет антропології ім. Хв. Вовка, Археологічний музей та інші наукові заклади ВУАН [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 493а, арк. 6]. Його керівником було призначено академіка О. П. Новицького, але через хворобу академіка новою структурою фактично керував його заступник Ф. А. Козубовський. Саме на нього, як на комуніста, була покладена організаційна робота, пов'язана «з загостреною класово-ідеологічною боротьбою, стосовно ухвали Комісії по чистці парторганізації ВУАН та ухвали листопадового пленуму ЦК КП(б)У» [Там само]. Тепер «класова боротьба на ідеологічному фронті, боротьба проти націоналізму, класово-ворожих концепцій» стала ще жорстокішою і безкомпромісною,

тепер уже проти тих співробітників ВУАКу, що прийшли до складу СІМК у 1933 р. В процесі цієї боротьби значну частину співробітників, у тому числі працівників ВУАКу В. Є. Козловську, Л. Ф. Ернста та М. М. Ткаченка, було усунуто від роботи. Їх, зокрема, звинувачували в тому, що (цитую за звітом СІМК 1933 р.): «ВУАК стояв на виразно петлюрівських та кулацько-попівських позиціях, продукуючи «наукові» розвідки з виразним націоналістичним, формально-механістичним та еkleктичним оформленням — “Хроніка ВУАКу”, “Збірник ВУАК, ч. 1” й інші видання ВУАК складають чітку ілюстрацію до цього твердження. ВУАК систематично скупчував старі націоналістично-буржуазні кадри “археологів” та “мистецтвознавців”, запекло борючися проти залучення до роботи радянських, марксистівсько підготовлених фахівців, зокрема, партійців та комсомольців. Будь-яких серйозних спроб методологічно переозброїтися, або хоч би змінити відповідним чином заскорузлу тематику на більш актуальні теми, — ВУАК не переводив. У 1932 р. основні робітники ВУАКу (Курінний, Козловська, Ткаченко) переводять лише найвні спроби замилювання очей ультра-революційними передмовами до старих і реакційних по суті видань ВУАКу (“Збірник ВУАК, ч. 1”, “Хроніка ВУАКу, ч. 4—5”). Із співробітників ВУАК, що прийшли до складу СІМК у 1933 р. із тими класово-ворожими концепціями, що їх носіями були Козловська, Ткаченко та інші, — керівництво й актив СІМК повели запеклу боротьбу й у цій боротьбі було досягнуто рішучої перемоги радянських і марксистських основ так у науково-дослідчій, як і в організаційно-науковій справі» [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 493а, арк. 9].

«Рішуча перемога» комуністів обернулася для української археологічної науки, крім усього, й розгромом редакції журналу «Хроніка археології та мистецтва» і нищенням його 4—5 чисел. Судячи з опублікованої Т. М. Мовчанівським у 1934 р. розгромної рецензії на це видання [Мовчанівський, 1934], воно таки було опубліковане, але пізніше весь його наклад був знищений. Невідомо, що сталося зі згаданим у звіті «Збірником ВУАК, ч. 1», що був присвячений «Підсумкам радянської археології за останні 15 років», рішення про видання якого Президія ВУАК приймала 4 квітня 1932 р. [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 420, арк. 3].

На початку 1934 р. відбулася нова реорганізація — створено Інститут історії матеріальної культури (ІМК) [Шовкопляс, 1969, с. ХVIII; Полонська-Василенко, 1993, ч. 2, с. 24]. Його директором було призначено колишнього керівника Бозької експедиції Ф. А. Козубовського, а вченим секретарем — першого дослідника Гарду Т. М. Мовчанівського.

У 1932 р. прокотилася також нова хвиля погромів українських музеїв після публіка-

К. М. Полікарпович

ції програмної статті «Всі музеї — на службу соціалістичному будівництву», у якій музеї звинувачувалися в дотриманні застарілих, негативних тенденцій, перетворенні своїх експозицій на «кладовище старих речей», «демонстрації куркульських ідеологій» замість відображення планів перших п'ятирічок і пропаганди директив партії [Історія, 2000, с. 196]. У музейну практику почали впроваджувати гасло компартії: «Музеї не для експозиції речей, а для експозиції ідей». Старих директорів музеїв скрізь усунуто з посад і здебільшого арештовано, наукових співробітників розігнано, а на їхнє місце призначено комуністів, працівників політосвіти чи просто малописьменних людей з виробництва, при цьому велика кількість цінних у науковому відношенні матеріалів загинула [Міллер, 1962, с. 115]. О. Нестуля пише, що важко знайти хоча б один музей України, якого б уже в 1933—1934 рр. не торкнулися репресії; тоді ж були репресовані фактично всі члени Українського комітету краєзнавців та більшість керівників краєзнавчих організацій на місцях [Нестуля, 1995, с. 161]. І все це відбувалося на тлі масового терору проти усіх верств українського суспільства, на тлі нечуваного, страшного голодомору 1932—1933 рр., який кваліфіковано сьогодні як геноцид проти української нації.

У 1933—34 роках репресії проти колишніх співробітників ВУАКу, музеїв та пам'яткоохоронних установ ще більше посилюються. Як зазначалося на XII з'їзді КП(б)У (1934 р.), у Всеукраїнській академії наук зосередилися «Цілі штаби контрреволюції, особливо по лінії історичній, етнографічній, мовній, літературній, де повно було націоналізму» [Касьянов, 1992, с. 154]. Репресії виявлялися в різних формах: усунення з роботи, заслання до концтаборів, розстріли [Полонська-Василенко, 1993, ч. 2, с. 67—68; Міллер, 1962, с. 112]. За

твердженням М. О. Міллера, в Україні не залишилося жодного археолога, музейного працівника або інспектора охорони пам'яток, який не був би репресований у якійсь формі [Міллер, 1962, с. 116]. Засудження автоматично викликало репресії проти членів його родини, яких позбавляли всіх громадянських прав: дружину звільняли з роботи, дітей звільняли зі школи, могли позбавити права мешкати в Києві, Харкові чи взагалі у великих містах. На додачу до цього нищилися здобутки наукової праці репресованих: нищили рукописи, затримували випуск видань, а вже надруковані праці вилучали з користування [Полонська-Василенко, 1993, ч. 2, с. 70—80]. Н. Полонська-Василенко подає далеко не повний список того, що було знищено у видавництві Академії наук, який лише по Історично-Філологічному Відділу складається з 27 видань [Там само, с. 195—199].

М. О. Міллер також наводить відомості про 50 фахових археологів, працівників музеїв та інспекторів охорони пам'яток, з яких 14 осіб було розстріляно, замордовано в катівнях НКВД, або вони покінчили життя самогубством, 22 особи — заарештовано і заслали і ніхто з них додому не повернувся, 14 осіб — знято з посади, звільнено після арешту та повернено з заслання після відбуття покарання або по війні. З тих, хто вижив у цьому пеклі, 9 археологів виїхали з України за кордон під час другої світової війни [Міллер, 1962, с. 124]. Після війни до археологічної праці в Україні повернулося лише кілька довоєнних археологів. Такими катастрофічними для української археології були наслідки «боротьби за чистоту марксо-ленінської теорії» у 1930-х рр., що й досі даються в знаки. Фактично це означало знищення української археологічної школи.

Нові репресії не оминули й співробітників Бозької археологічної експедиції. У кінці 1933 р. було заарештовано В. В. Дубровського [Маньківська, 1997, с. 121; Кочубей, 2011, с. 5], у січні 1934 р. — М. Ф. Болтенка, ще раніше звільненого з посади директора Одеського історико-археологічного музею [Нестуля, 1991б, с. 150—152; Київ: жертви репресій, 1997, с. 60; Міллер, 1962, с. 122], а на весні 1934 р. — Г. П. Крисіна [Нестуля, 1995, с. 161]. Їх звинуватили в приналежності до сфабрикованого органами ДПУ УСРР, так званого «російсько-українського фашистського блоку», куди зарахували співробітників музеїв, пам'яткоохоронних органів та установ м. Харкова, і заслали [Нестуля, 1995, с. 160—161; Маньківська, 1997, с. 265—267].

Пізніше, уже в кінці квітня 1936 р. заарештували керівника експедиції, а згодом — директора ПМК, Ф. А. Козубовського. Внаслідок допитів у застінках НКВД він опинився у Лук'янівській психіатричній лікарні. Розстріляний 2 вересня 1938 р. [Білокінь, 2005, прим. 21 на с. 176; Маньківська, 1997, с. 269; Полонська-Василенко, 1993, ч. 2, с. 173]. Ще

один співробітник експедиції, а пізніше — вчений секретар ПМК, Т. М. Мовчанівський — заарештований 17 лютого 1938 р. і в грудні того ж року розстріляний [Нестуля, 1991а, с. 213—214]. Так само розстріляли й Т. Ю. Теохаріди. Його заарештували 16 грудня 1937 р. як грецького шпигуна і засудили до розстрілу. Вирок виконано 4 лютого 1938 р. [Левченко, 2009в, с. 394—395; Одеський..., 1997, с. 543]. У вересні 1937 р. вдруге арештовано та засуджено трійкою НКВС за контрреволюційну діяльність з повторним вироком Е. Г. Оксмана. Після звільнення у 1947 р. і короткого перебування на волі його заарештували втретє у 1949 р. і за вироком відправили на поселення в Красноярський край, де він пробув до 1955 р. [Левченко, 2009б, с. 268—271; Одеський..., 1997, с. 393].

Директор Первомайського краєзнавчого музею П. В. Харлампович у 1932 р. ще продовжував співпрацю з Бозькою експедицією. Певно, його звільнили з посади директора, бо того ж року він був зарахований основним науковим співробітником Райковецької археологічної експедиції, якою керував Т. М. Мовчанівський, а невдовзі отримав пропозицію О. С. Федоровського очолити нумізматичний кабінет Інституту матеріальної культури ВУАН (м. Харків) [Яненко, 2013, с. 643—644]. Схоже, що П. В. Харлампович не пристав на цю пропозицію, бо восени наступного 1933 р. він продовжує працювати у складі Райковецької археологічної експедиції, про що свідчить виявлена у фонді Т. М. Мовчанівського записка за підписом П. В. Харламповича такого змісту: «1.XI.1933. Райки. За виїздом нач. експедиції до Бердичіва, веду щоденник на ділянці...», а далі йде опис проведених того дня робіт [НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 19, арк. 19]. Як склалася подальша доля П. В. Харламповича невідомо. Білоруська дослідниця В. С. Вяргей зазначає, що на рубежі 1920—1930-х рр. П. В. Харлампович був звинувачений у націонал-демократизмі і репресований [Вяргей, 1992, с. 25], але конкретних даних не наводить.

Слід зазначити, що в силу різних причин будівництво греблі водосховища Бозької електростанції було зупинено уже на початковому етапі й планованого затоплення долини Бога тоді не відбулося.

Підсумовуючи, зазначимо, що Бозька експедиція планувалася й розроблялася в кінці 1920-х рр., коли ще діяла ВУНАС, тому перед експедицією було поставлено цілий спектр завдань з комплексного дослідження Середнього Побожжя. Для виконання цих завдань добирався й персональний склад учасників експедиції. Однак, організація й робота експедиції припала уже на період подальшого обмеження свобод, тотального контролю й наростання терору в різних його проявах, з чим учасники експедиції зіткнулися уже в перший рік роботи. Тим не менше, перший рік роботи експедиції можна вважати успішним — було виявлено і поперед-

ньо досліджено низку різночасових і різнотипових пам'яток, які заставили по-новому поглянути на давню історію цього регіону. Однак, уже в наступному році експедиція зіткнулася з браком коштів, через що довелося значно скоротити термін і обсяги робіт, а в 1932 р. фінансування експедиції з боку НКО було припинено, лишень невеликі за обсягом роботи були проведені за кошти Первомайського музею. Більша частина з добутих експедицією археологічних матеріалів загинула. Так само не збереглися й більшість записів, креслень та фотографій. Уже після першого року роботи Бозької експедиції робилися численні спроби видати матеріали з її досліджень у вигляді окремого збірника, чи якось інакше, однак, вони були безуспішними, причинами чого були нестача коштів, дезорганізація роботи академічних установ, репресії та фізичне винищення самих дослідників. На щастя, у 1933 р. устиг вийти друком звіт експедиції, що є далеко не повним і, крім того, містить помилки. Але навіть у такому вигляді він залишається важливим джерелом інформації, до якого зверталися всі археологи, що працювали у Середньому Побожжі. Для сучасного дослідника це видання так само цікаве з погляду історії становлення української археологічної науки, вироблення методики розкопок, принципів класифікації археологічних матеріалів та розробки термінології українською мовою.

Білокінь С. Останні роки життя Федора Ернста // Київ і кияни. Матеріали грудневої 2005 року науково-практичної конференції. — К., 2005. — Вип. 5. — С. 173—188.

Білокінь С. Теорія й практика большевизму: голодомор, різні типи й способи терору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2008. — Вип. 18. — С. 29—44.

Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — Т. 1. — 447 с.

Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — Дрогобич: Коло, 2013. — Т. 2. — 1065 с.

Вяргей В. С. Археологічна наука ў Беларускай ССР 1919—1941 гг. — Мінск: Навука і тэхніка, 1992. — 144 с.

Даниленко В. Н. Неолит України: Главы древней истории юго-восточной Европы. — К.: Наук. думка, 1969. — 259 с.

Євтухов В. Д., Філенко В. В., Пирогова Г. А. Петрунь Віктор Федорович (1 лютого 1922 р. — 6 січня 2005 р.) // Геолого-мінералогічний вісник. — 2005. — № 2. — С. 142—144.

Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті 1918—1998 / С. В. Кульчицький, Ю. В. Павленко, С. П. Руда, Ю. О. Храмов; ред.: Ю. О. Храмов. — К.: Фенікс, 2000. — 527 с.

Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х — 30-х рр.: соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Укр. студій Альберт. ун-ту, 1992. — 176 с.

Київ: жертви репресій. — Т. 1. / упоряд. Л. Абраменко. — К.: Логос, 1997. — 496 с.

Козубовський Ф. А. Археологічні дослідження на території БОГЕСу 1930—1932 рр.: Підсумки археологічних розвідкових робіт в районі майбутнього підтоплення Бозької гідроелектроцентралі. — К.: Вид-во УАН, 1933. — 96 с.

Козубовський Ф. А. Первісна стоянка на р. Бакшалі коло с. Анетівки // НЗ ПМК. — К.: Вид-во УАН, 1935. — Кн. 5—6. — С. 113—124.

Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897—1966) як сходовознавець. — К., 2011. — 544 с.

Левченко В. В. Лагодівська Олена Федорівна 1899—1958 // Одеські історики: енциклопедичне видання. — Т. 1: Початок XIX — середина XX ст. / відп. ред. В. А. Савченко. — Одеса: Друкарський дім, 2009а. — С. 193—195.

Левченко В. В. Оксман Емануїл Григорович 1899—1961 // Одеські історики: енциклопедичне видання. — Т. 1: Початок XIX — середина XX ст. / відп. ред. В. А. Савченко. — Одеса: Друкарський дім, 2009б. — С. 268—271.

Левченко В. В. Теохаріди (Феохаріди) Теохарій (Феохара) Георгійович // Одеські історики: енциклопедичне видання. — Т. 1: Початок XIX — середина XX ст. / відп. ред. В. А. Савченко. — Одеса: Друкарський дім, 2009в. — С. 294—295.

Маньківська Р. Репресії серед музейних працівників в кінці 20—30-х рр. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1997. — 1/2 (4/5). — С. 263—271.

Міллер М. Доля українських археологів під советами // Записки НТШ. — Париж; Чикаго, 1962. — Т. СLXXIII: Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою / ред. М. Овчаренко. — С. 112—126.

Мовчанівський Т. М. Рец.: Хроніка археології та мистецтва. Ч. 4—5. К., 1933 // НЗ ПМК. — К.: Вид-во УАН, 1934. — Кн. 1. — С. 206—208.

Музичко О. С. Петрунь Федір Євстафійович (Остапович) 1894—1963 // Одеські історики: енциклопедичне видання. — Т. 1: Початок XIX — середина XX ст. / відп. ред. В. А. Савченко. — Одеса: Друкарський дім, 2009. — С. 300—302.

НА ІА НАНУ, ф. 15 (фонд О. Ф. Лагодівської), спр. 22.

НА ІА НАНУ, ф. 20 (фонд Т. М. Мовчанівського), спр. 19.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1 (ВУАК), спр. 109/34.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 262.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 327/24.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 372.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 373.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 380.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 406.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 419.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 420.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 421.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 429.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 447.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 450.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 460.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 493а.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 574.

Нестуля О. О. Неспокій серця (Ф. М. Мовчанівський) // Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). — К., 1991а. — С. 209—215.

Нестуля О. О. Реабілітація прийшла посмертно (М. Ф. Болтенко) // Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). — К., 1991б. — С. 146—154.

Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр. — К., 1995. — Ч. 2: Кінець 20-их — 1941 рр. — 280 с.

Одеський мартиролог: дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади / уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. — Одеса, 1997. — Т. 1. — 752 с.

Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / голов. ред. І. Ф. Курас. — К.: Генеза, 2003. — Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921—1938) / В. А. Греченко. — 448 с.

Полонська-Василенко Н. Д. Исторична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. — Париж; Чикаго, 1962. — Т. CLXXXIII: Збірник на пошану українських учених знищених більшовицькою Москвою / ред. М. Овчаренко. — С. 7—111.

Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук: нарис історії. — [Репр. відтвор. з вид., Мюнхен, 1955—1958, Ч. 1—2]. — К.: Наук. думка, 1993. — 414 с.

Савченко В. А. Болтенко Михайло Федорович 1888—1969 // Одеські історики: енциклопедичне видання. — Т. 1: Початок XIX — середина XX ст. / відп. ред. В. А. Савченко. — Одеса: Друкарський дім, 2009. — С. 59—60.

Солодова В. В. Козубовський Федір Андрійович 1996—1942 // Одеські історики: енциклопедичне видання. — Т. 1: Початок XIX — середина XX ст. / відп. ред. В. А. Савченко. — Одеса: Друкарський дім, 2009. — С. 169—172.

Станко В. Н. Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. — К.: Наук. думка, 1989. — 140 с.

Субтельний О. Україна. Історія. — К.: Либідь, 1993. — 720 с.

Товкайло М. Т. Репресована стаття П. В. Харламповича 1931 року — перша наукова праця з неоліту Побужжя // Кам'яна доба України. — К.: Шлях, 2007. — Вип. 10. — С. 222—234.

Урсу Д. П., Музичко О. С. Етапи та особливості розвитку сходознавства в Одесі у середині XIX—XX століттях // Східний світ. — 2013. — № 2—3. — С. 92—118.

Харлампович П. В. Матеріали з археології та історії Первомайщини // Вісник Одеської комісії краєзнавства, 1930 а. — Одеса, 1930. — № 4—5. Секція археології. — С. 65—85.

Харлампович П. В. Неолітична стація «Миколина Брояка» на річці Чорний Ташлик (Додаток до статті: Товкайло М. Т. Репресована стаття П. В. Харламповича 1931 року — перша наукова праця з неоліту Побужжя) // Кам'яна доба України. — К.: Шлях, 2007. — Вип. 10. — С. 228—234.

Циганкова Е. Г. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926—1930) // Східний світ. — 2006. — № 2. — С. 11—23.

Черняков И. Т. Погребения эпохи энеолита и бронзы на Южном Буге // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (по материалам раскопок Бугской археологической экспедиции в 1930—1931 гг.). — К., 1981. — С. 22—36.

Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966): Бібліографія. — К.: Наук. думка, 1969. — 343 с.

Яненко А. С. Окружний краєзнавчий музей Первомайщини ім. Ф. Дзержинського у другій половині 1920-х — на початку 1930-х рр.: археологічний аспект діяльності // Древнее Причерноморье. — Одеса, 2013. — Вып. X. — С. 629—645.

Яровая Е. Ф. Керамика из раскопок в селе Кременчук Николаевской области // МАСП. — 1957. — Вып. 1. — С. 55—62.

Н. Т. Товкайло

ПО СЛЕДАМ БОЖСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ 1930—1932 гг.

Божская археологическая экспедиция 1930—1932 гг. открыла новый этап в исследовании археологических Среднего Побужья (верхнее и среднее течение реки Южный Буг): было обнаружено и исследовано ряд разновременных и разнотипных памятников, которые заставили по-новому взглянуть на древнюю историю этого региона, добыто большой массив археологических материалов.

Экспедиция создана и действовала в условиях террора в различных его проявлениях, что было главным и постоянным методом государственного управления от октябрьского переворота 1917 по 1991 гг. В следствие погрома украинской археологической науки, репрессий и физического уничтожения самых исследователей-археологов, материалы экспедиции не были должным образом опубликованы. Трагически сложилась судьба большинства участников экспедиции. Погибла большая часть материалов их исследований. Не сохранилась и значительная часть полевой документации (дневники, чертежи и фотографии). Однако, не погибла память об исследователях, и мы должны по достоинству оценить их достижения.

Ключевые слова: Божская археологическая экспедиция, исследования, достижения, потери, репрессии, персоналии.

М. Т. Товкайло

ON TRACKS OF BOZ'KOI ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION 1930—1932

This essay is dedicated to the memory of an entire galaxy of Ukrainian researchers — archaeologists, who in 1930—1932 worked in the Boz'kop archeological expedition. These works expedition opened a new stage in the study of archaeological to Monuments of the average Pobozyzhi: Was discovered and investigated several explanatory and different type of monuments. What things moving with an new insight into a long history of this region, Earned a large number of archaeological materials.

Expedition — was organized and worked in the conditions of terror in different domains, who was the chief and permanent method of public administration from the October coup in 1917 and 1991. Through the mayhem of archaeological science, repression and physical extermination of most archaeologists, materials research Boz'kop the expedition had not been properly published. Tragic situation, the fate of most of the participants of the expedition. Killed most of the materials of their research. Similarly, not preserved and most records, drawings and photographs. However, not killed the memory about them and we need to properly evaluate their achievements.

Keywords: archaeological expedition, research, achievements, losses, repressions, personalities.

Одержано 22.12.2016